

15ին իրիկունը մտանք Perim Coal Comp. ի վերաբերեալ «Եկիս - էլ - Պարգուս» փոքր շուգենաւ որ զմեզ, քանի մը այստեղ վարձած մարդիկ եւ մեր բազմաբեռն աղեւթ թէեւ չըջան ընկելով, Զէյլայի եւ Պուլճարի վրայէն Պերպէրա պիտի տաներ:

Մարդ Արեւելքի մէջ ամեն բանէ յառաջ համբերութիւն սորվելու է, որովհետեւ այս տեղուան նշանաբանն է «կամայ կամայ»: Այս պատճառաւ մեր փոխանակ երրորդ օրւան՝ չորրորդ օրը Պերպէրա հասնելուն վրայ չէինք կրնար զարմանալ: Դրովք բարեբախտաբար մեծ մասամբ հանգիստ էր, բայց նաւալուցքէն բուրդ գալու հատուածիւնն այնպէս անտանելի էր երկուքնիս վրայ նշանաւոր նաւարկութեան որբնանալուն մօտ ծովախառն բռնուելու վըայ էինք, որ պարագային մեր միշտ հարբած փորութեակցի խոհապետին պատրաստած սարսափելի կերակուրներն ալ իրենց կողմանէ նպաստած են: Զէյլա ուր 16ին խարիսխ նետեցինք, գացինք կէս ժամ հեռու եղող Մորս եւ այց ելանք հստեղուան Քօքս (Cox) կառավարչին, զոր գծախտաբար ջերմէ բռնուած անկողնոյ մէջ գտանք: Սակայն եւ այնպէս շատ սիրով ընդունեցաւ զմեզ եւ անոր մանկամարդ աւանանքն միջամտութեամբը շատ հաճոյական եղաւ մեզի մեր այստեղուան ըրած կարճատեւ այցելութիւնը: Ինքը զմեզ պարտցուց, ցուցուց մեզի այն քանի մը կաւեայ խուղքերն ու վրանները, որոնցմէ բաղկացած է Զէյլա, ետքէն շուկան եւ յատուկ տեղ մը ուր երկիրս ներսերէն իրենց կարաւաններով եկող Սոմալիացիներն զէնքերին ցվերադարձ գետեղել պարտական են. — հետաքրքրական զինանոց մը լի ամէն տեսակ նիւթներով ու գանձանքերով:

Զէյլա՝ որ իր մուտքն արգելող բուստի խուճերքերու պատճառաւ իրեն Նաւահապիստ նշանաւորութեան մ'անկարող է բարձրանալ, եւ իրեն. հանդիպակաց Գաղղիացոց Օպրէն շատ վար է, աւազուտ ցամաքայեցելի վրայ կեցած եւ երկու կողմանէ ծովէն շրջապատած է, որ տեղատուութեան միջոցին շատ հեռու քաշուելով յերեւան կը հանէ միխրագոյն սկախառն յատակին անսահման տարածութիւնները, որոնց վրայ կտցարն ու խեցեգետինը կը թափառին: Դէպ ի հարաւակողմը տեսանելի է կարմրագորշ անապատ մը՝ հեռուանց երկայնաձիգ լեռնագոտիներով շրջապատած, որոնք իրիկունները գեղեկեկ երկնքէն անջատելով ուրոյն պատկեր մը կ'ընծայեն. — տխուր

ընակավայր մը դաւարագեղ Անգղիոյ մէջ զարգացած երիտասարդ տիկնոջ համար: Մեր իրիկուան դէմ շոգենաւին ըրած վերագործը՝ ցամաք ելնելուն նման հետալի չէր, որովհետեւ տեղատուութիւնը սկսած էր արդէն, եւ նաւակն որ զմեզ շոգենաւին պիտի հասցընէր՝ Մորսէն 1000 քայլէ աւելի հեռու մեզի կը սպասէր: Ամէն մէկերնիս ամբողջ բազմած՝ չորս Սոմալիացիներէ խնսաւ ու փոստիօրածին ալիքներու մէջէն տարուեցանք, որ արշաւաւքը քիչ մնաց ակամայ լոգանքով պիտի վերջանար: Յարրոգ առաւուն աղիւսմաղիւր գետեղելէն ետեւ ժամը 10ին մօտ խարիսխները վերցուցինք, եւ իրիկունը ժամը 8ին գտանք զմեզ Պուլճարի առջեւ ուր օժանդան մնացինք: Այս քանի մը կաւեայ տնէ բաղկացած ընակավայրը նաւակայք մը չունի, որ պատճառաւ միայն լաւ օդով կարելի է անոր երկրքին մտնեալ: Կ'ըսուի թէ մոնսոն (monsoon) ցամաք ելնելն օրերով անկարելի կ'ընէ:

(Ըրաւանի)

Հ. Ա. Վ.

ՅՈՒՆԻՍԿՈՒՆԵՒՆ

ՔՐԵՆԻ ՄԸ ՔՈՂՈՒՐԸ

Ենցեալ 1894 թ. ամառը՝ եւ ճանապարհորդեցի դէպ ի կիսով, որոյ համալսարանումը գտնուեմ կիսով կենդրոնական դիւանատունը (Центральный Архивъ): Վերջինս բաղկացած է քանի մը ընդարձակ եւ գեղեցիկ դահլիճներից, ուր առանձին խնամքով պահուեմ են Արեւմտեան-հարաւային Ռուսիայի հին դարուց մնացած անհույս եւ բազմահատոր գրաւոր յիշատակարաններ:

Յուլիսի 4ին ճանապարհ ընկնելով Մոսկվայից, 6ին արդէն ժամանեցի կիսով. այդ օրը տնէ էր, եւ համալսարանը փակ. ուստի միայն հետեւեալ օրը նոյն համալսարանի հայ ուսուցչապետ Պ. Սողոմոն Եղիազարեանցի ուղեկցութեամբ դիմեցի դիւանատուն, ուր յարգելի հայրենակիցս ներկայացրեց ինձ պ. դիւանապետին: Պ. դիւանապետը, — այսպէս է դիւանապետի ազգանունը, — իմանալով իմ գալուստն պատճառը, սիրով ու յօժարութեամբ ընդունեց ինձ, տարաւ մի առանձին սենեակ, ուր հրամայեց բերել ինձ համար ցանկացած հայերէն մատենա-

ները: Այստեղ եւս պարագեցայ հինգ օր, Յունիսի 7ից մինչեւ 11ը, եւ այդ միջոցին կառողացայ զմենի միայն տասն հատոր մատենան, հարկաւոր քաղաւածք անելով նոցանից: Բայց յառաջ քան քաղաւածքներն մասին խօսելս, ի դէպ եմ համարում նկատել, որ ի մտոյ ծաւնովանալով յիշեալ մատենաների բովանդակութեանը, եւ համոզուեցայ, որ դժբա շայոց դատաստանագրքերն են, ուր ժամանակագրական կարգաւ դասաւորուած են դատաստանական վճիռներ, որոշումներ, արձանագրութիւններ եւ այլն: Գրքերի թիւը հասնում մինչեւ երեսուն երկու եւ տեղափոխուած են կենդանական դիւանատուն կամենց-Պոդօլսկ քաղաքից: Այս դատաստանագրքերը, որ բովանդակուածն իւրեանց մէջ յիշեալ քաղաքի ժ.Ջ. եւ Ժ.Է. դարերի շայոց գործերը, բաւական մեծագիր են եւ բաղկացած են 200 մինչեւ 400 թերթեանց: Խորաքանդիւր թերթի երկայնութիւնը հասնում մինչեւ 40 սանտիմետր: Իսկ լայնութիւնը 25 սանտիմետր: Կան նաեւ այնպիսի մատենաներ, որոնք բաղկացած են 900 էջերից կամ 450 թերթից: Այն մատենաների մէջ արձանագրութիւնները գրուած են հայերէն, լատինարէն եւ լեհերէն լեզուաւ, բայց շայոց տառերով, միայն յետին ժամանակների մատենաները գրուած են լեհաց լեզուաւ ու լատին գրերով ի սպառ արտաքերով շայոց լեզուն ու տառերը:

Շայոց եւ թաթարաց լեզուների միանուագ գործածութիւնը յիշեալ դատաստանագրքերի էջերում կարօտ է քանի մի մեկնութեան: Յայտնի է մեր պատմութիւնից, որ 1239 թ. երբ Չարմախանը խիստ պաշարումից յետոյ առաւ Բագրատունեաց փարթիւմ մայրաքաղաք Անի, բնակիչների մէկ մասն սրի ճարակ դարձրեց, իսկ միւս մասն քչեց գերի վարեց դէպի Վրդգ գետի ափերը, ուր ի վաղուց հետեցրուած էին տականք շայերը, վաճառականութեամբ ու արհեստերով զբաղուած: Կոր գաղթականները՝ կազմելով ամբողջ հայկական գնդեր, պարտաւոր էին՝ Ռուսաց իշխանների նման՝ ծառայել թաթարաց զօրքերի մէջ: Սակայն հաստատարմ ծառայութիւնը թաթարները լաւ չէին գնահատում. նոցա մեղադար հարստահարութիւնները, հալածանքը կրօնի դէմ եւ ծանր հարկերը բռնադատեցին շայերին, հետեւեալ դարում, գաղտնի բանակցութիւններ սկսել ջենովաացոց հետ, որոնք այդ ժամանակը մասաբն սիրապետումէն Ցաւ-

րիկեան թերակղզուն: Շայերը զինու զօրութեամբ անցան Ռուսիայի հարաւային նահանգներով, ծանապարհէն անդապար ճակատելով թաթարների հրոսակներին եւ վերջապէս հասան Խրիմ, ուր XI դարուց զինի բնակումէն նոցա շայերնակիցները, գաղթած ի շայոց եւ Բուլղարիայից, կարճ միջոցում շայերի թիւը բազմացաւ Խրիմում, երկիրը հարստացաւ շնորհիւ նորիկների ճարպիկ վաճառականութեան, հիմնուեցան նոր քաղաքներ, աւաններ, եկեղեցիք ու վանքեր, որոնք աւերակներն մինչեւ այժմ էլ վկայում են նոյն անցեալ փառաց եւ բարգաւաճութեան մասին. (տես. պրօֆ. Բուռն:) Աւանդութիւնը առում է թէ, միայն Բէֆէլում (Թեոդորա) 30.000 շայեր կային եւ թէ թերակղզին այդ պատճառաւ կոչւում էր Ծովային Հայք (Armenia maritima) Ժ.Ե. դարու սկզբում թաթարները, նուաճելով թերակղզու մէկ մասին, պաշարեցին Բէֆէն, որոյ պաշտպանութիւնը յանձնուած էր շայերին: Պաշարումն երկար տեւեց: Թաթարների բոլոր ջանքը ու յանդուգն յարձակումները խորտակուեցան շայոց անընկճելի քաղութեան առաջ, որոնց յիշողութեան մէջ տականք թարմ էին թաթարների երեսից կրած հալածանքները

Մնացեալ շայերից մի ստուար բազմութիւն այստեղից (Խրիմէն) դարձեալ դիմեց յօտարութիւն՝ գաղթելով դէպի հարաւային Մոլդաւիա, Վլախիա, Պոդոլսկ, Գալիցիա, Լեհաստան, ուստի տարածուեցաւ ղնգաբիւս, Իտալիա եւ այլուր: (Տես Կիրակոս Գանձ: Կառաւմին Պատմ. Ռուսաց գր. III գլ. VII: Բուռն: Պալասանեան Պատմ. շայոց: Կ. Եղեանց Բուռնի միութիւն: Բազմավեպ 1843 եւ այլն):

Տակաւին Դանիէլ Ռոմանովիչի եւ նորա որդու Լեւոն Դանիէլովիչի օրերում՝ XIII դ. շայերը ապրումէն Գալիցիայում. (տես Գ. Իւլովսկի:) Իսկ երբ Գալիցիան XIV դարու առաջին կիսում միացաւ Լեհաստանի հետ, վաղեմի III դ. Լեհաց թագաւորը սկսաւ կոչել այնտեղ նոր գաղթական, ի թիւս որոց կային նաեւ շայեր, առաւ նոցա զանազան արտօնութիւններ զ. օ. ազատօրէն պարապի վաճառականութեամբ, արհեստներով, դատաստան տեսնել իւրեանց օրէնքներով, շնորհեց կրօնի ազատ դաւանութիւնը: Այս ամենայն առաւելութիւններ ու արտօնութիւնները վեմ անկեան գարնան մի ուրբն ինքնավարական շայոց համայնքի կազմակերպութեանը. (տես պր. Ի. Լինիշէնկոյի «Լեհաստանի եւ Արեւմտեան հարաւ-

այլին Ռուսիայի Հայերը, իմ թարգմանութիւնը)։

Վերջիշեալ կարճ պատմական տեսութիւնից դժուար չէ գուշակել, թէ Հայերը XIII. դարուց զինի, անդադար յարարերու-թեանց մէջ լինելով թաթարներէ հետ, ապրեւ-լով նոցա կշտին նախ Վրդայի ափերին, ապա խրիմում, շատ ընդերացած էին նոցա լեզուին եւ իւրեանց մայրենի լեզուի չափ գործ էին ածում այն առօրեայ կեանքում։ Ահա այս է պատճառը, ըստ մեզ, որ կամենեց-Պոստոյկի Հայոց առաջին իսկ մատենաներում ընթերցողը միանաւոր նկատումէ երկու լեզուի զուգընթաց գործածութիւնը։

Այժմ դառնանք մեր քաղաքացիներին, որոնք թէ՛ իւրեանց ներքին ու զուտ իրաւաբանական բովանդակութեամբ եւ թէ լեզուի ու ոճերի կողմից Փարոզ են ուսումնասիրութեան առատ նիւթ մատակարարել բանասիրաց։

Յիպոդանտ Ա.

Հայոց թվ. ՌԺ. Յունվարի ԺԳ։ Եկաւ Բան Յովաննէսն Չախնդին եւ տէր մտաւ Բեդրէին համար պր. Դուկալոյն որդուն, որ մինչեւ գ. օրն Բեդրէն խնդրէ զմեսախտանն կին եւ զՊարսկին այլ խնդրէ։ Եւ յետ այնորիկ զամենայն դատաւորացն զրիտան գտնու. եւ խնդրէ զիւրեանք մինչեւ գ. օրն. բայց լեծէ զայս պատուէրն ի տեղն չառնէ մինչ գ. օրն, նա դարձաւ Յովաննէսն զԲեդրէն այնտեղ զնէ ուստի որ եհան. այլ որիչ ձեզ չլինին պատճառ։

Յիպոդանտ Բ.

Եկաւ Յովաննէսն Եօրուշին ի ճարգոյ Վոյթին առջեւն եւ կէլ (գանգատ) արաւ Գրիբային վրայ, ի թէ պարտի Յովաննէսին փեսին Այիզ-պէյին որչափ եւ է, ուստի զարխ (Занес) տվը է Գրիբային իւր վրայ։ Եւ Գրիբային ասաց, ի թէ պարտեմ նմա. բայց այդչափ ոչ յունիմ, որ զամեն վճառեմ. եւ եւեր Ժբ. սոմ եւ ետուր վոյթին եւ դատաւորացն ձեռն. եւ վոյթն առին եղին ի մէջ սնդուկին, մինչեւ որ Այիզ-պէյն կայ։

Յիպոդանտ Գ.

Հայոց թվ. ՌԺԳ. (1567 թ.) Ապրիլ ամաց ԺԳ. օր երկուշարթի ի թագաւորութեան Ջիկմուշդ Ալուստոսի հաւասար դատաւորքն եւ ժողովուրդքն խնդրեցին զպր. Կուրեղն, որ ի թագաւորն երթայ վասն ամենայն ժողովուրդեանն եւ դատաստանին համար. զոր եւ իսկ գնաց եւ ետուն ի ձեռն նորա ԺԳ. բրիկիւնայ ընդ ամենն

եւ ա. սղաղուդ, զոր ի թագաւորէն հանել. զայսչափ բրիկիւնան ետուն ի ձեռն նորա, որ գնաց. զոր Տէր Աստուած օգնական նմայ ի յոմ բանին։

Եւ յորժամ եղաւ այս, որ զպր. Կուրեղն մեծաւ աղաչանք խնդրեցին մի անգամ եւ երկու, այլ եւ երեք անգամ այլ. նախ՝ վոյթն Հարպետ եւ հաւասար դատաւորքն եւ ամենայն ժողովուրդն, որ երթայ ի թագաւորն վասն Ժողովուրդեան եւ վասն դատաստանին համար. ուր եւ խնդրեցն նոցա կատարեց եւ յանձն էառ, որ երթայ այս գլուխ ժողովրդին, զոր թագաւորն արեւ է ի Բեթրգովն։ Բայց պր. Կուրեղն շատ բան յուշէր հոգալոյ, որպէս բանչապար մարդոց սահմանքն է. եւ դատաւորքն եւ ժողովուրդն ամենայն իւրեանց յօժար կամաւ զԿուրեղն զապրանքն առին իւրեանց անձն, որ նորա ապրանքն իւրեանց ձեռքս ի գլուխ հասուման որ է եճժ. ֆլորին հրօշ պահաս եւ հացնին նմայ ֆունգի սպիտակս վ. վո, զիֆլին (°) ֆունգի թիւ է լ-ական հրօշ զամեն ֆլին. համընթով։

Եւ զայսչափ սուսման (գումար փող) ետուր պր. Կուրեղն ի ձեռն դատաւորացն նախ՝ Հարպետ վոյթին եւ Դաւաուկին եւ Թորոսին եւ Խաչընին, Զանուին, բան Չափիկին, Եօրպէյին որ եւ Միկնային, Եկակոսին։ Չայս չափ սուսման պիտի որ վերագոյն գրեալ ոմանք վճարեն ի վերագոյն ժամանակն եւ Սարգիս մանտ աւագն այլ գրուեցաւ։

Եւ երբ դրին ի ձանապարհին զԿուրեղն, որ գնաց (Այ) անուան վրայ ի թագաւորն եւ ետուն եւ վասն խարճուրի համար ճ ֆլորին եւ ձե. ֆլորին այլ ետուն յատուկ վասն ընկերաց համար, որ բաժանեն, ում որ պիտոյ է եւ գ խալն այլ։ Երբ եկաւ Կուրեղ վոյթն ի թագաւորէն նա ամենայն բանին հետեզն ետուր տանաւորքն եւ ժողովուրդեանն, որպէս օրէնն էր եւ սահմանքն եւ զ ֆլին. սպին էր, զոր մնացել էր ի այդ ստակէն, որչափ տվըր էին եւ դրին ի սնդուկս եւ այդ զ ֆլորիէն ի . . . ետուն եպիսկոպոսին, երբ յերուսաղէմ գնաց, Հարպետ վոյթն եւ իւր դատաւորքն ի այն ստակէն, զոր Կուրեղ յետ բերել էր զ. ֆլին. այլ ետուն կգ. ֆլին. Կուրեղն վասն այդ սուսմային սահամ, զոր տանուտերացն վրայ տվըր էր։

Յիպոդանտ Դ.

Ժողովեցան դատաւորքն նախ՝ Եւրպոյ վոյթն՝ ընդ նմա պր. Հրեհոյն, պր. Դուկալպէյ, Մեկոյ, Սագախոր Դամալաճի, Սարգիս Չախնդ

Հասու վասն ողորմած հոգուն Պեննէի Գրիգորուն ստացուածոց համար եւ նորայ որբերուն համար եւ նորա կողակցուն համար. եւ Կնային ի նորա տունն եւ նայեցին զամենայն ինչ մի ըստ միոյն՝ ոսկեղէն եւ արծաթեղէն եւ ծանեան, եթէ ում է ամենայն ինչ եւ ինչ կայ: Եւ ի վերայ այս բանին խորհորդ առին եւ քննութեամբ այդպէս հաստատեցին ի մէջ կնոջ եւ ի մէջ զաւակաց ողորմած հոգուն: Կախ՝ Հաստատեցին ի մէջ զաւակաց այսպէս. որ ելինն ի այդ տանն եւ ի բաց կենան իւրեանց մօրու մօտն եւ մինչեւ լինի նոցայ կատարեալ դասաստան: Եւ տան ի ողորմած հոգուն ստացուածոց տոց պաշար, որ առանձին իւրեանց խարճ առնեն: Նշնպէս եւ վկին ողորմած հոգուն ճնացուցին ի մէջ տան, որ կնայ մինչեւ ի ժամանակն դատաստանին, որչափ նոցայ չափեցին եւ նշնպէս կնոջ ետուն զկերակրոց պաշարն: Եւ չափեցին նոցայ ժամանակ մինչեւ եօթն շաբաթ եւ լինի նոցայ դատաստան Սուրբ խաչէն յետ երկուսում չորեքշաբթի: Եւ ի այս եօթն շաբթուն պաշարն ետուն տրոցն ի Ֆիլ. եւ կնոջն է. Ֆիլ:

Եկա Սարգիս Դամիշաճի եւ Տոնական եւ այսպէս խոստացաւ Տոնականն, որ մինչեւ ի Սուրբ խաչն զայն իւրդին (կալուածք) զադանն դարձնէ Դամիշաճի Սարգիսն այն իւրդին վերայէն, որ գնեցին ի նմանէ. գրեցո թւ. Հայոց ՌԵ. (1559 թ.) Ա.գոստոսի է. ին:

Ջրաղոյս Ժ.

Հայոց թւ. ՌԵ. (1559 թ.) եւ Օգոստոսի է. օրն բլթի. եղևն այսպէս բան. ի ժամանակն Եւրոպայ վրթին եւ իւր դատաւորացն՝ ծեր Բռոմաշքըցին եւ միւս Բոմաշքըն, Մեյլչոյն, Սարգիս Դամիշաճ, Կիրեղին, Հարպետին, Հասուին եկա Մենա Խաղունն, որ կողի Եթովպէին Միթմարին որդուն կողակցին. եւ եւեր զիւր կտակն, որ գրել էր իւր յօթար կաման. եւ զնմ ինչք իւր երկու թոռին էր գրել՝ Միկնային եւ Յակովբին: Եւ ի կտակին մէջն գրել էր զիւր եկամանն՝ այս վերածոցն գրեալ թոռներուն: Եւ այդ եկամանն իւր հարսին գրուին էր Ազիզբեկին: Եւ իւր հարսին այլ բ. ապրճան գրել էր, որ նմա հասուցեր: Եւ ի վերայ այս բանին կողեցին (հարսն) եւ հրամանք արին, որ զեկամանն բերէ եւ զնն առաջի դատաւորացն: Իսկ նայ ասաց՝ եթէ ինձի երկու

ապրճան գրել է. թձող զինն ինձի տայ եւ զիւրն առնու: Եւտ այսորիկ Աննա Խաղուն երեք զայդ երկու ապրճանն տանուարացն առաջի եւ տանուտէրքն իւրեանց ձեռամբ հասուցին Աննա Խաղունին հարսին՝ Ազիզբեկին եւ զեկամանն առին ի նմանէ: Եւ դարձեալ ետուն նմա, որ հագին մինչեւ ի քնի Սուրբ ծնունդն: Եւ ծննդեան կրկին այլ պի բերէ եւ տայ ի ձեռն տանուարացն անպատճառ: Եւ զեկամանն համարեցին եւ էր իւր. քօշառն հագբերուն. * եւ է կշռով իւր մխալ:

Ջրաղոյս Զ.

Եկա Ֆրանգ Գաղիստային որդին՝ Եագուպն Խալադայէն ի Եւրոպայ վրթին առաջեւ եւ իւր դատաւորացն նախ՝ պր, Հրիհորին, Դուկապլէին, Սարգիս Դամիշաճ, Կիրեղին, Գրիգորին, Հարպետին: Եւ կլէյ առաւ Յովաննէս Զախնային որդուն վրայ. եթէ պարտի ինձի ուրճիլ (1228) մաճրի Ֆիլ. ամեն Ֆրիլի Լ.ական նմանց հրուշ: Եւ իւրեանց մէջն զարիս առել են եւ ամենայն ինչ մէջ զարիսին գրել են: Եւ Յովաննէս քաղաքս (այսինքն քամենեց-Պողոս) ոչ էր ի ժամանակին. եւ յետ այնորիկ այս վերագոյն գրեալ Եագուպի Գաղիստային որդին սկսաւ Յովաննէսն զայս սուման նաղտ սպիտակով տաւի առնելոյ (այսինքն դատաստանի միջնորդութեամբ պահանջել), որ նաղտ սպիտակ վիճարէ նմայ. վասն զի ժամանակն անցնէ էր: Եւ Յովաննէսն սկսաւ ասել, եթէ ես զամենայն վիճարն նմայ կուրբերէի, որպէս նմայ խոստացել է եւ գրուել է ի մէջ զարիսին. բայց որպէս ձեր հրամանոցն յայտնի է, որ եկայ ի լուցքան եւ ընդ հզօր ձեռամբն արգելեալան արարին զամենայն ապրանքս եւ վասն այն պատճառաւ յուշ եկայ եւ չի հասայ ի ժամանակն եւ ամենայն ինչ իմ անդ է: Բայց կամիմ նմայ յայժմ վիճարելոյ. վասն զի առանց այդ խուճէն յունիմ այլ ազգ խումաշ որպէս գիշ՝ եւ աշկին. . . Թէ կամի առնուլ պատրաստ եմ վիճար առնուլ նմայ: Եւ այս Եագուպն չի կամեցաւ զայն խումաշն առնուլ, զոր Յովաննէս կուտայր նմա: Եւ յետոյ վրթին եւ դատաւորքն ասեն, Յովաննէս որ նախ՝ երգվումայ, որպէս նաղտ ստակ եւ կամ ոսկի արծաթ չյունի: որ սպիտակի մօտիկ լինի եւ ապա զայն խումաշն վիճարէ, զոր յունի: Եւտ այնորիկ այս վերագոյն գրեալ Եագուպս չի կամեցաւ, որ զնորայն երգում լսէ եւ ոչ զայն խումաշն առնուլ, զոր Յովաննէսն կուտայր նմա: Եւ ինքորեկ ի վրթին

1 Կանանց Գաղիստի թանգարանն զարգը պիտի լինի, ըստ իս: Խ. Ե.

եւ դատաւորացն, որ զայս բան գրեն ի տափ-
դարն որպէս դատաստան եղաւ. եւ յետ գրե-
լոյն՝ ի տափդարէն մինութայ (գուցէ ապահովա-
գիր է՝) տան նմայ: Եւ յօրժամ այս դատաս-
տան եղեւ. այս վերագոյն գրեալ վրոյթին եւ
դատաւորացն հետ նստել էին պաղլուկան մար-
գիկ, որս էր Աբրահամ Սելովէն, եւ Սընան
տաճիկ ստամբուլցի Հաճի Քաֆալէ: Եւ Յովան-
նէան վկայ կայցոյց ուքայ զժամ, որպէս կամէր
վեճարելոյ այս անուն խումշով, որպէս վերա-
գոյն գրել եմք: Եւ Եսափուպն չի կամեցաւ առ-
նուլ:

Մոսկուա, Մայիսի 9իւ 1895 թ.:

Ն. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԺ:

Հ Ն Ա Ռ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

ՔՐԻՍՏՈՒՆԻՑ ԲՈՐԳՆ ՈՒ ՍՈՎՈՐՈՅԹՔԷ

Խնկէտ եւ ֆորէացիք հին աշխարհին
անկեն քաղաքակիրթ ազգաց դատուն կը պատ-
կանին, եւ անոնց գոյութիւնն արեւելեան մա-
տենագրաց՝ տաններորդ, իսկ արաբականաց՝
արդէն իսկ եօթներորդ դարուն մէջ ծանօթ էր,
սակայն եւ այնպէս չունինք անոնց վրայ այնչափ
ծանօթութիւն, որչափ Սիւրի ուրիշ պետու-
թեանց վրայ: Ասոր երկու պատճառ կայ. նախ՝
որ երկրին մուտքն օտարաց առջեւ փակուած է,
եւ երկրորդ՝ որ Տայրնիլքէն հետեւալ շատ
սակաւագէտ բացատուութիւն է առ ֆորէացիս:
1632էն ի վեր կաթողիկեայ առաքելք չեն
գաղրիր ֆորէացիներն ի ծածուկ քրիստոնէական
հաւատքի դարձնելու, բայց այս խաւարամիտ
ժողովուրդն հակառակ է ոչ միայն քրիստոնէ-
ական հաւատոյ, այլ նաեւ եւրոպացոց քա-
ղաքականութեան եւ իրենց հետ առեւտրական
յարաբերութեանց: Յապացոյց ասոր բերելը ի
վկայութիւն Հիւսիսային Ամերիկացի Շուֆէլդ
նաւագետին պատահածը: Երբ այս Տեչակաւոր
նաւավարն յամին 1871 քորէական տեղութեան
հետ առեւտրական դաշինք պնելու վախճանաւ
իւր մարտանաւերով չան գետէն դէպ ի վեր
կը նաւեր, անոնցմէ այսպիսի գոռոզ պատաս-
խան մ'ընդունեցաւ. « ֆորէա իւր չորիք հաղար-

ամեայ սեպհական քաղաքակրթութեան ու
առեւտրական վաճառականութեանը վրայ լիովին
գորհ է, եւ ուրիշներու հետ առեւտրորի մէջ
մտնել չ'ուզեր: Ասիէ զատ, թէեւ 1786ին եւ
յետոյ դարձեալ 1835ին քաղղեացի առաքելք
երկրին յայց ելան, սակայն՝ կը պատմուի թէ
ասոնցմէ ոչ ոք Եւրոպա դարձաւ:

Երկրին ներքին ընտանեկան կենաց նկատ-
մամբ առաջին ստորդ տեղեկութիւն մը 1882էն
վերջը հասած է արեւմուտք. այսինքն՝ ի-Հուսկ
(= բարեսիրտ) թագաւորն Պոլոս Մեօլլեն-
տորֆի խորհրդատուի պատիւն ընծայեց, որուն
ազգեցութեամբ ծափոնական Թորպայիօ համա-
լարանին Տր. Կոթէէ ուսուցչապետին հրաման
տրուեցաւ՝ հանք գտնելու. նպատակաւ երկրին
զանազան տեղերը պեղումներ բնելու: Ասիէ զատ
ֆորէա բազմաթիւ պատաններ ուղարկեց
վերոյիշեալ ծափոնական համալարանը, որուն
Վ. Ե. Գրիֆֆիս ուսուցչապետն իւր ընդարձակ
մատենին՝ մէջ ֆորէացոց ներքին ընտանեկան
կենաց նկատմամբ այլեւայլ տեղեկութիւններ
ամփոփելով զետեղած է: Նմանապէս Die ka-
tholischen Missionen (1894, թ. 10.) եւ Alte
und neue Welt (1894, թ. 2.) օրագիրները
ֆորէացոց վրայ ընտիր ու հիմնական հատուած-
ներ հրատարակած են, որոնցմէ շատ օգտուած
է առաջիկայ յօդուածս:

Ֆորէացոց թիւը՝ ընդհանուր, տեղացոց լեզուաւ.
20-սեն՝ կոչուած, ասորիճանաբար 10,000 ուրբ
բարձրացող շան-վան լեռներով՝ բաժնուած է
ցամաք երկրէն եւ ունի 10,519.000 բնակիչ
ըստ Ատ. Լոնէի⁴, գրեթէ մէկուկէս միլիոն
սնով⁵: Եւրոպացի ցեղաբանք ֆորէացոց ծագ-
ման նկատմամբ այլեւայլ կարծիք ունեցած են.
մօմնք կը հաստատեն թէ ասոնք ալ չափոնա-
ցոց պէս մանձուրեան (թամար) ֆոյս-սա յա-
գատահմէն կը սերին, որ իւր Տայրնիլքէն ուր-
բուեւր գաղթեց. իսկ այլք ալ կարծիքն ունին
թէ ասիական որպիսի եւ իցե ցեղերու խառնուրդ՝
իրբեւ ինչեւորոյն ժողովուրդ համարելու է:
Բրիտանական վաճառականութեան տեղեկա-
գրաց համեմատ՝ երկիրն հարուստ չէ, բայց եւ

¹ Corea; the Hermit Nation. — Nevoyork; Scribens
Sons; 1880.

² Երկիր Խաղաղութեան:

³ Յատեանն ձիւնասպիտակ լեռներ:

⁴ Atlas des Missions. . . . Lille 1890.

⁵ Ֆորէացի ֆիզիքապէս կը նմանին ճափոնացոց,
բայց իրենց բարոյն ու սովորութեանք ասիկ չենաց կը
մօտենան: Այնպիսի լեզու մ'ունին, որ ճնշաց լեզուի ա-
մենեւին չի նմանիր, եւ իւր թաղամասի ձեւով աւել ճա-
փոնէի զորոշմէ ունի: 27 նշանագիր ունի:

¹ Minuta = րոպէ, փոխաբերութեամբ (գրութեան)
կարճ ստուերագիր, նախագիծ. հոս համառօտ պատմէն:
ԽՄԲ.